ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

रघुनाथभट्टाचार्याभिमताख्यातार्थविचारः

डॉ. नीरजकुमारभार्गवः

सहायकाचार्यः, संस्कृत-दर्शनविभागः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्था, बेलुरमठः, हाओडा, पश्चिमबङ्गः

रघुनाथभट्टाचार्यमते आख्यातमात्रस्य यत्नो वाच्यः, इति प्रतिभाति तद्विरचिताख्यातवाददीधितिग्रन्थस्याध्ययनेन। तत्र हि वदति सः- **“आख्यातस्य यत्नो वाच्यः। पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात्, व्यवहारादिवद्बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः”**[1]। तेषां तात्पर्यं वर्तते यदस्ति विवरणमपि शक्तिग्राहकेषु मध्ये अन्यतमम्। तथा चोक्तमपि वर्तते-

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्त-वाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः”[2]॥

तत्र विवरणं नाम तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटस्य कलशे शक्तिग्रहो भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवं च पचति इत्यस्य पाकं करोति इति विवरणं भवति, पच्यते इत्यस्य पाकः क्रियते इति विवरणं भवति। तत्र पच्धातोर्विवरणं पाकमिति पाकः इति, तीत्यस्य ते इत्यस्य वा विवरणं करोतीति क्रियते इति वा। एवमेव अन्येषां तसादितिङ्प्रत्ययानां विवरणमपि कृधातुना क्रियते। एवं च सिद्धमिदं यत् तिङो विवरणं कृधातुना भवति, कृधातोश्चार्थो यत्नो वर्तते। तस्मात्तिङोऽपि यत्नार्थकत्वं स्वीकरणीयमिति भावः। अत एव स्वतात्पर्यं वदति रघुनाथः- **“पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात्, व्यवहारादिवद्बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः”**[3]। तथा चोक्तं मुक्तावल्याम्- **“एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः। एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन**

1 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

2 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

3 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते"[4]।

अथ दीधितिकारेण सकलाख्यातप्रत्ययानां करोतिना विवरणात् करोतेश्च यत्नार्थकत्वात् आख्यातप्रत्ययानामर्थः कृतिरिति साधितं तदेव च नोपपद्यते करोतेः यत्नार्थकत्वासिद्धेः इति तु नैव शङ्कनीयम्। यतो हि करोतेः यत्नार्थकत्वं नैयायिकैः साधितं वर्तते। तथाहि- यत्नजन्यत्वं स्वीकृत्य मया घटादयः कृताः, अहं घटं करोमि, इत्येते व्यवहाराः भवन्ति। यत्नाजन्यत्वं चाभिप्रेत्य मया अङ्कुरो न कृतः, इत्यादिव्यवहाराः भवन्ति, अहम् अङ्कुरं करोमि, इत्यादयः व्यवहाराश्च न भवन्ति। यदि कृधातोः व्यापारसामान्यार्थकत्वं स्वीक्रियते तर्हि अङ्कुरेऽपि कृष्यादिव्यापारजन्यत्वं वर्तते एवेति कृत्वा मया अङ्कुरो न कृतः इति व्यवहारो न स्यात्, भवति च मया अङ्कुरो न कृतः इति व्यवहारः, तस्मात् कृञः यत्नार्थकत्वं स्वीकर्तव्यम्। स्वीकृते च यत्नार्थकत्वे बीजवापमात्रे एव मनुष्यस्य प्रयत्नः, बीजाद् अङ्कुरोत्पत्तौ च न मनुष्यस्य प्रयत्नः, इति परिशीलनात् मया अङ्कुरो न कृतः इति व्यवहारस्य सिद्धिः भवति। एवं च क्रियाजन्यत्वेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात् पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् कृञो यत्नार्थकत्वं स्वीकरणीयमिति भावः। प्रोक्तमपि रघुनाथेन – **"कृञश्च यत्नार्थकत्वं क्रियाजन्यत्वेऽपि यत्नजन्याजन्यत्वप्रतिसन्धानात् पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात्, ज्ञात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च"**[5]। अत एव प्रोक्तम् उदयनाचार्यैः कुसुमाञ्जलौ-

"कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना"[6] *॥8॥*

घटः कृतः अङ्कुरो न कृतः, इति व्यवहारात् कुलालादिः कर्ता न कारकान्तरमिति कृञ्धात्वर्थः कृतिः। ननु यत्नपदपर्यायता स्यादत आह पूर्वेति। परस्मिन् उत्तरकालवर्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्वा साधनीभूता भावना। फलानुकूलतापन्नयत्न एवाख्यातार्थः।

अपि च किं करोति इति यत्नार्थकप्रश्ने सति पचति इति उत्तरं प्रदीयते, यत्नार्थकप्रश्नस्य च समाधानं यत्नार्थकोत्तरेणैव भवितुम् अर्हति। तस्मात् प्रोक्तप्रश्नोत्तराभ्यामपि कृञः आख्यातस्य च यत्नार्थकत्वं स्वीकर्तव्यमेवेति भावः। तथा चोक्तं रघुनाथेन- **"किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विना अनुपपत्तेश्च"**[7]। एतस्य ग्रन्थस्येदं तात्पर्यं ग्रन्थघटकस्य यत्नार्थकत्वं विना इत्यस्य यत्नत्वविशिष्टे पाकसम्बन्धबोधं विना इत्यर्थः। एतद्ग्रन्थस्यार्थो वर्तते यत्नत्वविशिष्टे जिज्ञासितार्थसम्बन्धबोधके

4 किरलावलीसहितन्यायसिद्धान्तमुक्तावलीपत्रसंख्या 309/ प्रकाशनवर्षम् 2006/ प्रकाशकः चौखम्भासंस्कृतसंस्थानं वाराणसी उ.प्र.।

5 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

6 विश्वेश्वरविरचितहिन्दीटीकायुतन्यायकुसुमाञ्जली पृष्ठः=189, तृतीयसंस्करणम् =1988, प्रकाशकः=चौखम्बविद्याभवनम्, वाराणसी, उ.प्र.।

7 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

किं करोतीति प्रश्ने सति तदुत्तरकालभावि पचतीति उत्तरस्य यत्नत्वविशिष्टे जिज्ञासितार्थसम्बन्धबोधकस्य प्रश्नस्य आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं विना अनुपपत्तेः। अयं भावः यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धः यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते, तद्धर्मविशिष्टे तद्धर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धश्चेदुत्तरवाक्यात् प्रतीयते, तदा तदुत्तरवाक्यं तत्प्रश्ननिवर्तकं भवति। यथा कस्माद् घटः इति प्रश्नात् घटत्वविशिष्टे जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नजनकस्य जन्यत्वरूपः सम्बन्धः प्रतीयते। एतस्य प्रश्नस्य चोत्तरं भवति दण्डात् घटः, अनेन चोत्तरेण घटत्वविशिष्टे जिज्ञासितधर्मव्याप्य-दण्डत्वावच्छिन्नस्य जन्यत्वरूपः सम्बन्धः प्रतीयते। तस्मात् कस्माद् घटः इति प्रश्नस्य निवर्तकं भवति दण्डाद् घटः इत्युत्तरम्। प्रकृते च किं करोतीति प्रश्नात् जिज्ञासितधर्मावच्छिन्ने यत्नत्वधर्मावच्छिन्नस्य जनकत्वसम्बन्धः प्रतीयते। किं च पचति इत्यत्र यदि आख्यातस्य व्यापारत्वावच्छिन्ने शक्तिः स्वीक्रियते चेत् पचति इति उत्तरवाक्यात् पाकत्वधर्मावच्छिन्ने व्यापारत्वधर्मावच्छिन्नस्य जनकत्वरूप-सम्बन्धस्य प्रतीतिः स्यात्। तथा च किं करोतीति प्रश्नस्य पचतीत्युत्तरं निवर्तकं न स्यात्, भवति च तस्मात् उत्तरस्य प्रश्ननिवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिः स्वीकर्तव्येति भावः।

अथ यदि कृञः यत्नार्थकत्वं स्वीक्रियते तर्हि रथो गच्छति इत्यस्य गमनानुकूलकृतिमान् रथः इति बोधः स्यात्, तत्तु नैव सम्भवति रथस्य अचेतनत्वेन कृतेश्च चैतन्यमात्रनिष्ठत्वेन कृत्याश्रयत्वस्य रथादौ बाधादिति तु नैव शङ्कनीयम्, यतोहि अत्र बाधात् रथो गच्छति इत्यत्र आख्यातस्य व्यापारे आश्रयत्वे वा निरूढलक्षणा स्वीक्रियते, तथा चोक्तवाक्यात् संयोगानुकूलव्यापारवान् रथः, गमनाश्रयो रथः इति वा बोधो भवति। एवं चैत्रो जानाति इत्यत्रापि आश्रयत्वे निरूढा लक्षणा, तथा चोक्तवाक्यात् ज्ञानाश्रयः चैत्रः इति बोधः। चैत्रः इच्छति इत्यत्रापि आख्यातस्य आश्रयत्वे निरूढा लक्षणा। तथा चोक्तवाक्यात् इच्छाश्रयः चैत्रः इति बोधः। चैत्रो यतते इत्यत्रापि आश्रयत्वे निरूढा लक्षणा। तथा चोक्तवाक्यात् यत्नाश्रयः चैत्रः इति बोधः। एवं चैत्रः द्वेष्टि, विद्यते इत्यादावपि आश्रयत्वे निरूढा लक्षणा। तेन च द्वेष्याश्रयः चैत्रः, सत्ताश्रयः चैत्रः इति बोधः। घटो नश्यति इत्यत्र च प्रतियोगित्वे निरूढा लक्षणा। तथा चोक्तवाक्यात् नाशप्रतियोगी घटः इति बोधः। तथा चोक्तं दीधितिकारेण- **"रथो गच्छति, जानाति, इच्छति, यतते, द्वेष्टि, विद्यते, निद्रातीत्यादौ क्रियानुकूलकृतिव्यापारयोरप्रतीतेः गत्यादिमात्र-प्रतीतेश्च आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा"**[8]।

कर्माख्यातप्रत्ययार्थविचारः

कर्माख्यातप्रत्ययानां फलं परसमवेतत्वं चार्थो वर्तते। तथाहि वदति रघुनाथः- **"तस्मात्फलम् आत्मनेपदार्थः"**। एवमग्रेऽपि

8 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

वदति **"भूमिं प्रयाति, विहगो विजहाति महीरुहं न स्वात्मानमित्यनुरोधात् क्रियात्वे परसमवेतत्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः। ईयांस्तु विशेषः- यत्परत्वं सुपा प्रकृत्यर्थापेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याय्यते"**[9]। व्युत्पत्तिवादे गदाधरेणापि दीधितिकृन्मतम् एवमेवोक्तम्- अत्र दीधितिकारप्रभृतयः- **"फलमिव तत्र क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः"**[10]।

चैत्रेण गम्यते ग्रामः इत्यादौ कर्माख्यातस्य संयोगरूपं फलमिव परसमवेतत्वमपि अर्थः। परसमवेतत्वं च भेदवत्समवेतत्वम्, तदेकदेशे भेदे प्रथमान्तार्थस्य ग्रामस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेन अन्वयः। धात्वर्थव्यापारस्य जन्यत्वसम्बन्धेन अपरस्मिन्नाख्यातार्थे संयोगरूपे फले अन्वयः। तस्य फलस्य आश्रयत्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामे अन्वयः। तथा च चैत्रवृत्तिर्यः संयोगजनकः ग्रामप्रतियोगिकभेदवत्समवेतो व्यापारः तज्जन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इति बोधः।

एवं चैत्रेण त्यज्यते ग्रामः इति वाक्यात् चैत्रवृत्तिः यः विभागजनकः ग्रामप्रतियोगिकभेदवत्समवेतो व्यापारः तज्जन्यविभागाश्रयो ग्राम इति बोधः।

पाणिनीयस्मृतिविरोधापत्तिः

अथ यद्याख्यातमात्रस्य कर्तृत्वमर्थः, कर्माख्यातप्रत्ययानां कर्मत्वं परसमवेतत्वं चार्थः इति स्वीक्रियते तदा **'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' {पा० सू० १/४/१०५}** इति सूत्रविरोधापत्तिः। सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् भवति लकाराः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि कर्मणि च भवन्ति, अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि भावे च भवन्ति, एवं च लकाराणां कर्ता कर्म भावश्च इत्येते वाच्या इति सूत्रानुसारं समायाति, दीधितिकारानुसारं तु कृतिः फलं भावः इत्येते वाच्याः लकाराणामिति, तथा च सूत्रेण साकं विरोधः स्पष्ट एवेति भावः।

अत्र समाधानम्

यद्यपि प्रतिपादितदिशा दोषः प्रतिभाति किन्तु नैव तद्दोषो रघुनाथमतस्य दूषक इति भावः। यतोहि नैयायिकाः वदन्ति यद्व्याकरणं शक्तिग्राहकेषु अन्यतमं वर्तते। किञ्च प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणेन भवति। अतो व्याकरणेन यस्याः प्रकृतेः यस्य प्रत्ययस्य च यत्र शक्तिरिति प्रतिपाद्यते तत्र तत्पदस्य शक्तिरसति बाधके स्वीक्रियते किन्तु सति बाधके तु त्यज्यते। यथा लः कर्मणि च भावे च कर्मकेभ्यः इति सूत्रेण कर्त्राख्यातप्रत्ययानां कृत्याश्रये कर्माख्यातप्रत्ययानां च फलाश्रये शक्तिरिति प्रतिपाद्यते, किन्तु तत्र शक्तौ गौरवं वर्तते, तस्मादेतत्पक्षं परित्यज्य लाघवात् कर्त्राख्यातप्रत्ययानां कृतौ कर्माख्यातप्रत्ययानां च फले शक्तिः स्वीक्रियते। तथाहि यदि कृत्याश्रये शक्तिः स्वीक्रियते तर्हि शक्यो भविष्यति कृत्याश्रयः, शक्यतावच्छेदकं च कृत्याश्रयत्वं तच्च कृतिरूपं वर्तते, कृतिश्च नानेति कृत्वा नाना शक्यतावच्छेदकापत्तिः। परन्तु कृतौ शक्तिः

---

9 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

10 विद्वन्मनोरमायुतव्युत्पत्तिवादद्वितीयभागपत्रसंख्या 39/ संस्करणम् 2012/ प्रकाशकः राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरूपतिः, आन्ध्रप्रदेशः।

स्वीक्रियते चेत् शक्या भविष्यति कृतिः शक्यतावच्छेदकं च कृतित्वं तच्च जातिरूपमेकमेवेति कृत्वा एकशक्यतावच्छेदकस्वीकारे लाघवमिति भावः। एवं कर्माख्यातप्रत्ययानां फलाश्रये शक्तिस्वीकारे शक्यः फलाश्रयः शक्यतावच्छेदकं च फलाश्रयत्वं तच्च फलरूपं वर्तते, फलं च नानेति कृत्वा नाना शक्यतावच्छेदकापत्तिः। यदि च फले शक्तिः स्वीक्रियते तर्हि शक्यं फलं भविष्यति शक्यतावच्छेदकं च फलत्वं भविष्यति। फलत्वं च जातिरूपमेवेति कृत्त्वा एकं शक्यतावच्छेदकमिति भावः। तस्माद्व्याकरणप्रतिपादितमतस्वीकारे गौरवं वर्तते, अतो गौरवरूपबाधकस्य सद्भावात् तेषां मतं परित्यज्य स्वकीयं भिन्नं मतं प्रतिपादयन्ति नैयायिकाः, एवं च सूत्रविरोधसत्त्वेऽपि क्षतिर्नास्ति। तैः सर्वत्र व्याकरणमतास्वीकारात्। तथा चोक्तमपि विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण **“धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति। क्वचित्सति बाधके त्यज्यते। यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते। चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः। तच्च गौरवात्त्यज्यते। किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात्। कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते”**[11]।

अपि च सूत्रविरोधोऽपि नास्ति। तथाहि- ते वदन्ति लः कर्मणि चेति सूत्रे कर्तृकर्मपदे भावप्रधाननिर्देशो वर्तते, एवं च कर्तृ इत्यस्य कर्तृत्वमर्थः, कर्तृत्वं च कृतिः। यतोहि न्यायनये कर्ता कृत्याश्रयः, तथा च कर्तृत्वं नाम कृतिः, **“प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतो धर्मो भावप्रत्ययेनोच्यते”** इति नियमात्। कर्म इत्यस्य च कर्मत्वमर्थः कर्मत्वं च फलम्। न्यायनये फलाश्रयः कर्म, एवं च कर्मत्वं फलमिति सिध्यति प्रोक्तन्यायात्। तथा च सूत्रस्यार्थो भवति लकाराः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्तृत्वे कर्मत्वे च भवन्ति, अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे कर्तृत्वे च भवन्ति। एवं चानेन सूत्रेणापि लकाराणां कृतिः फलमित्यादय एवार्थाः सन्तीति प्रतिफलति। तस्मान्नास्ति स्मृतिविरोधापत्तिरिति भावः।

अभिहितानभिहितव्यवस्थानापत्तिः

दीधितिकारानुसारमयमपि दोषो वर्तते। तथाहि- चैत्रः तण्डुलं पचति, चैत्रेण तण्डुलः पच्यते, इत्यादौ यदा कर्तरि तिबादयः प्रत्ययाः भवन्ति, तदा कर्ता अभिहितो भवति, कर्मादयश्चानभिहिताः भवन्ति, एवं च अभिहिते कर्तरि प्रथमा, अनभिहितकर्मादिषु च द्वितीयादिविभक्तयो भवन्ति, एवं च चैत्रः तण्डुलं पचति इत्यादिवाक्यानां सिद्धिर्भवति। यदा च कर्मणि तिबादिप्रत्ययाः भवन्ति, तदा कर्म अभिहितं भवति, कर्त्रादयश्चानभिहिताः भवन्ति, एवं च अभिहिते कर्मणि प्रथमा भवति, अनभिहितकर्त्रादिषु च तृतीयादिविभक्तयो भवन्ति, तथा सति चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादिप्रयोगाणां सिद्धिर्भवति। परन्तु दीधितिकारमते तु तिबादिप्रत्ययाः कृत्यादिष्वर्थेषु समागच्छन्ति, एवं तैः कृत्यादीनामर्थानामभिधानं

11 किरलावलीसहितन्यायसिद्धान्तमुक्तावलीपत्रसंख्या 296/ प्रकाशनवर्षम् 2006/ प्रकाशकः चौखम्भासंस्कृतसंस्थानं वाराणसी उ.प्र.।

भवति न तु कर्त्रादीनामर्थानाम्, एवं च कथं रघुनाथमते अभिहितस्य अनभिहितस्य च व्यवस्था भविष्यति, कथं च चैत्रः तण्डुलं पचति, चैत्रेण तण्डुलं पच्यते इत्यादीनां वाक्यानां सिद्धिर्भविष्यति, तस्मादस्ति रघुनाथमते अभिहितानभिहितव्यवस्थोच्छेदापत्तिरूपो दोष इति भावः। तथा चोक्तं रघुनाथेन- **"कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये चैत्रः पचति पच्यते तण्डुलः, इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्। अन्यथा पचतीत्यत्रापि कर्तरि तृतीया पच्यते इत्यत्रापि कर्मणि द्वितीया स्यात्। तयोरनभिहिताधिकारीयत्वात् कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात्"**[12]।

अत्र समाधानम्-

यद्यपि प्रतिपादितरीत्या दोषो वर्तते। तथापि दीधितिकारेण दोषस्यास्य समाधानं कृतमस्ति। स वदति यन्नहि अभिहितानभिहितव्यवस्था कर्तृकर्मणोर-भिधानानभिधानाभ्यां भवति, किन्तु कर्तृकर्मगतसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव अभिहितानभिहिताधिकारीयकार्योपपत्तिः भवति। तथा चोक्तं तेन **"कर्तृकर्मसंख्याभिधाना-नभिधानाभ्यां नियमः"**[13]। तेषामयमाशयः- आख्यातेन कर्तृगतसंख्यायामनभिहितायां कर्तृवाचकपदोत्तरं तृतीया भवति। तस्यामभिहितायां तु प्रथमा भवति। एवं कर्मगतसंख्यायामनभिहितायां कर्मवाचकपदोत्तरं द्वितीया भवति, अभिहितायां तु प्रथमा भवति।

अथ आख्यातेन कदा कर्तृनिष्ठसंख्या प्रतिपाद्यते कदा कर्मनिष्ठा संख्या प्रतिपाद्यते इत्यत्र नियामकाभावात् अव्यवस्था स्यादिति तु नैव वक्तव्यम्, यतोहि स्वयमेव ग्रन्थकारेण नियामकं प्रोक्तमस्ति। तथा चाह ग्रन्थकारः- अत्र वदन्ति भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः, समानपदोपात्तत्त्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात्। भावनायाश्च विशेषणत्वेन अन्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव तथा साकाङ्क्षत्वात्।

अत्रायं विशेषः- अस्याः पङ्क्तेः अभिप्रायं विशदीकुर्मः। कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इत्यस्य कर्मत्वादिविशेषणत्वेन तात्पर्याविषय इत्यर्थः। प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इत्यस्य प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिविशेष्य इत्यर्थः। अत्र चैत्रः तण्डुलं पचति, चैत्रः काष्ठेन पचति, इत्यत्र कर्मत्वकरणत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोप-स्थाप्यतण्डुलकाष्ठादेः आख्यातार्थसंख्यान्वय-वारणाय कर्मत्वद्यनवरुद्धत्वविशेषणम्। तादृशविशेषणस्य यथाश्रुतार्थकत्वे उक्तस्थले तण्डुलकाष्ठादेः शाब्दबोधात् पूर्वं शाब्दबोधीयकर्मत्वादिनिरूपितविशेष्यताशून्य-त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्। अतस्तादृशयथा-श्रुतार्थमपहाय कर्मत्वादिविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वरूपपर्यवसितार्थानुसारणम्।

ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र आख्यातोक्तैकत्वसंख्यायाः चैत्रेऽन्वयः स्यात्

12 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

13 आख्यातवाददीधितपत्रसंख्या 4/ चतुर्थसंस्करणम् 1972/ प्रकाशकः तञ्जापुरीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, तञ्जौरम्, कर्नाटकप्रदेशः।

कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोस्थाप्यत्वाच्च। किं च पक्वमन्नं भुज्यते इत्यादौ अन्नादौ आख्यातार्थसंख्यान्वयानुपपत्तिः, पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वा-भावादिति चेत् न। कर्मत्वाद्यनवरुद्धेत्यनेन इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषय इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। तथा च पक्वम् अन्नं भुज्यते इत्यत्र अन्नस्य विशेष्यत्वात् इतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वात्। तत्र आख्यातार्थसंख्यान्वयो-पपत्तिः। चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रस्य इवशब्दार्थसादृश्यविशेषणतया तात्पर्यविषयत्वात् न तत्र संख्यान्वयः।

यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमित्यस्यार्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रादेः धात्वर्थातिरिक्तसादृश्यविशेषणत्वात् न तत्र संख्यान्वयः। स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमिति दलम्। स्तोकादेः द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वात् वारणम्।

अथ यदि अनभिहिते इत्यस्य अनभिहितसंख्याके इत्यर्थं स्वीकृत्य कर्मणि द्वितीया इत्यादीनाम् अनभिहितसंख्याके कर्मणि द्वितीया विभक्तिः भवति इत्यर्थं कृत्वा, एवमेव कर्तृकरणयोस्तृतीये-त्यादीनामपि सूत्राणामर्थं सम्पाद्य च चैत्रः तण्डुलं पचति, चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादौ अभिहितानभिहितव्यवस्था-सम्पादने सत्यपि चैत्रेण दृष्टो घटः, चैत्रः घटं दृष्टवान् इत्यादौ अभिहितानभिहितव्यवस्था न स्यादत्र कृत्प्रत्ययेन संख्याया अनभिधानात् इति चेत्सत्यम्, अत एव तैः अनभिहिते इत्यस्य अनभिहितसंख्याके अनभिहितकारके इत्यर्थद्वयं स्वीक्रियते। ततश्च सूत्रार्थो जायते कर्मगतसंख्याकर्मान्यतरानभिधाने द्वितीया भवति। एवं च चैत्रेण घटो दृष्टः इत्यत्र कृत्प्रत्ययेन कर्मगतसंख्यानभिधानेऽपि कर्मण अभिधानात् नात्र द्वितीयेति भावः। एवमन्यत्रापि। तथा च न कुत्रापि दोष इति भावः। तथा चोक्तमपि नागेशभट्टेन **"ननु कृता सङ्ख्यानभिधानात् तत्र दोष इति चेत् न, तत्र कर्तृकर्माभिधानानभिधानाभ्यामेव व्यवस्थासम्भवात्। अन्यतरानभिधाने तृतीयेति सूत्रार्थः"**[14]। अत एव कौण्डभट्टोऽपि विषयेऽस्मिन् वदति – **"अत्र नैयायिकाः कर्तृसङ्ख्याभिधानादेव तदभिधानं वाच्यम्। न च तदन्वयनियमे मानाभावः, भावनान्वयिन्वेव तदन्वयात्। सङ्ख्याभावनयोः समानपदोपात्त-त्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात्। भावनायाश्चेतरा-विशेषणीभूतप्रथमान्त-पदोपस्थाप्य एवान्वयः, तथैवाकाङ्क्षितत्वात्। एवं कृदादावपि कर्त्राद्यभिधानादेवाभिधानव्यवस्था, अन्यतरानभिधाने तृतीया इति तु सूत्रार्थः। तस्मान्नोक्तानुपपत्तिः"**[15]।

---

14 वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषापत्रसंख्या 83/ प्रथमसंस्करणम् 1977/ प्रकाशकः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, उ. प्र.।

15 बृहद्वैयाकारणभूषणपत्रसंख्या 5/ प्रथमसंस्करणम् 1985/ प्रकाशकः चौखम्बामरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी उ.प्र.।

पुरुषवचनव्यवस्थानापत्तिः

रघुनाथनये पुरुषव्यवस्थोच्छेदापत्ति-रूपोऽपि दोषो वर्तते। तथाहि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः-{पा० सू० १/४/१०५} इत्यनेन सूत्रेण मध्यमपुरुषस्य व्यवस्था भवति। सूत्रेऽस्मिन् सामानाधिकरण्यं नाम तिङ्वाच्यकारक-वाचित्वरूपम्, एवं च सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च मध्यमपुरुषो भवतीति, यथा त्वं गच्छसि, मया त्वं दृश्यसे, इत्यादौ, किन्तु दीधितिकृन्नये तु तिङ्वाच्यं कारकमस्त्येव नहि, तन्नये तु तिङः कृतिरर्थः, कृतेश्च नहि युष्मदर्थेन साकं सामानाधिकरण्यं सम्भवति, तस्मात्कथं मध्यमपुरुषस्य व्यवस्था स्यात्। एवम् अस्मद्युत्तमः-{पा० सू० १/४/१०५} इति सूत्रमुत्तमपुरुषस्य व्यवस्थापकम्, सूत्रस्यास्यार्थस्तावत् तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अस्मदि उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च उत्तमपुरुषो भवतीति, अत्रापि तिङ्वाच्यस्य कारकस्याभावादस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नैव भविष्यति, तस्मात्कथं दीधितकारनये उत्तमपुरुषस्य व्यवस्था भविष्यति।शेषे प्रथमः-{पा० सू० १/४/१०५} इत्यनेन प्रथमपुरुषस्य व्यवस्था भवति, अस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिः कारकवाचकत्वाभावे नैव सम्भवति, तस्मात्कथं प्रथमपुरुषस्य व्यवस्था भविष्यति। एवं च पुरुषव्यवस्थोच्छेदापत्तिरूपो दोषो वर्तते दीधितिकारनय इति भावः।

अत्र समाधानम्

यद्यपि वैयाकरणैः सूत्रस्यास्यार्थो यथा प्रतिपादितो वर्तते तद्रीत्या दोषस्तु प्रतिभाति किन्तु न्यायनये सूत्रस्यार्थो भिन्नरूपेण प्रतिपादितं वर्तते। तथाहि- युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः- [पा० सू० १/४/१०५] इत्यत्र न्यायनये सामानाधिकरण्यं नाम तिङर्थान्वितार्थबोधकत्वम्,
तिङर्थसंख्यान्वयिवाचकत्वं वा। एवं च सूत्रस्यास्यार्थो भवति तिङर्थान्वितार्थबोधके तिङर्थसंख्यान्वयिवाचिनि वा युष्मदि उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च मध्यमपुरुषो भवति। यथा त्वं गच्छसि इत्यत्र तिङर्थः कृतिः तस्यान्वयो प्रथमान्तार्थे युष्मदर्थे भवति, अतः तिङर्थकृत्यन्वितार्थः युष्मदर्थः, तद्बोधके युष्मदि उपपदे सति प्रकृतस्थले मध्यमपुरुषस्य प्रयोगो भवति। अथवा तिङर्थात्र एकत्वसंख्या तस्या युष्मदर्थे अन्वयो भवति, अतस्तदन्वयि युष्मदर्थः, तद्वाचिनि युष्मदि उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चात्र मध्यमपुरुषस्य प्रयोगो भवति। यथा त्वं गच्छसि, त्वं पचसि, इत्यादौ भवति एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवम् अस्मद्युत्तमः-[पा० सू० १/४/१०५] इति सूत्रस्यार्थो भवति, तिङर्थान्वितार्थबोधके तिङर्थसंख्यान्वयिवाचिनि वा अस्मदि उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च उत्तमपुरुषो भवति। अहं गच्छामि, अहं पचामि इत्यादौ भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एवं शेषे प्रथमा [पा० सू० १/४/१०५] इत्यत्रापि तिङर्थान्वितार्थबोधके तिङर्थसंख्यान्वयिवाचिनि वा युष्मद्भिन्ने अस्मद्भिन्ने वा उपपदे प्रयुज्यमाने

अप्रयुज्यमाने च प्रथमपुरुषो भवति। यथा रामो गच्छतीत्यादौ। एवमन्यत्रापि।

अत्र शाब्दबोधविचारः

चैत्रः ग्रामं गच्छति - अत्र वाक्ये गम्धात्वर्थः संयोगः व्यापारश्च, द्वितीयार्थो वृत्तित्वम्, आख्यातार्थः आश्रयत्वम्, तत्र ग्रामस्य वृत्तित्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, वृत्तित्वस्य संयोगे आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः, संयोगस्य व्यापारे अनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयः, व्यापारस्य आश्रयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, आश्रयत्वस्य च चैत्रे आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः भवति, तथा च ग्रामनिरूपितवृत्तित्ववत्संयोगानुकूलव्यापारनिरूपिताश्रयत्ववच्चैत्रः, अर्थात् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूल-व्यापाराश्रयचैत्रः इति बोधो भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

चैत्रेण ग्रामो गम्यते - अत्र वाक्ये गम्धात्वर्थः संयोगः व्यापारश्च, तृतीयार्थो वृत्तित्वम्, आख्यातार्थः आश्रयत्वम्, तत्र चैत्रस्य वृत्तित्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, वृत्तित्वस्य व्यापारे आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः, व्यापारस्य संयोगे जन्यत्वसम्बन्धेनान्वयः संयोगस्य आश्रयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, आश्रयत्वस्य च ग्रामे आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः भवति, तथा च चैत्रनिरूपितवृत्तित्ववद्व्यापार-जन्यसंयोगनिरूपिताश्रयत्ववद्ग्रामः, चैत्रवृत्तिव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्रामः, इति बोधो भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

चैत्रेण सुप्यते - चैत्रेण इत्यत्र तृतीयार्थो वृत्तित्वम्, तत्र चैत्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, ते इत्यस्य कृतिः, तत्र वृत्तित्वस्य आश्रयत्वसम्बन्धेनान्वयः, कृतेश्च धात्वर्थव्यापारे जन्यत्वसम्बन्धेनान्यः, धात्वर्थस्य स्वप्नस्यापि व्यापारे अनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयः, तथा चोक्तवाक्यात् चैत्रनिरूपितवृत्तितावत्कृति-जन्यस्वप्नानुकूलव्यापारः। अर्थात् चैत्रवृत्तिकृतिजन्यस्वापः इति यावत्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

अत्र रघुनाथमतखण्डनम्

रघुनाथशिरोमणिनये कर्तृविहिताख्यातप्रत्ययानामर्थः कृतिः, कालः, संख्या, इति प्रतिपादितम्। कर्मविहिताख्यातप्रत्ययानाञ्च फलम्, परसमवेतत्वम्, कालः, संख्या चार्थः, इति प्रतिपादितम्। कारणं हि नैयायिकैः करोतेः यत्नार्थकत्वं संसाध्य यत्नार्थकेन करोतिना विवरणादाख्यातप्रत्ययानां यत्नार्थकत्वं प्रतिपादितम्। इदं मतं साधु नास्ति। कारणं ह्यस्मिन् मते पचतीत्यत्र आख्यातस्य कृतिरर्थः। रथो गच्छतीत्यत्र लक्षणया व्यापारो वाच्यः। जानाति द्वेष्टि इच्छति इत्यादौ आख्यातस्य लक्षणया आश्रयत्वमर्थः, घटो नश्यतीत्यत्र आख्यातस्य लक्षणया प्रतियोगित्वमर्थः, इति स्वीकर्तव्यं भवति। तदपेक्षया सर्वत्राख्यातस्य आश्रय एवार्थ इत्येव स्वीकुर्वन्तु।

अपि स्वशक्यसाक्षात्सम्बन्धो हि लक्षणा, इति हि नैयायिकमतं वर्तते। एवं च सति रथो गच्छतीत्यादौ आख्यातशक्यकृतेः व्यापाररूपेणार्थेन सह आश्रयत्वरूपेणार्थेन साकं वा नहि कश्चन साक्षात्सम्बन्धो वर्तते। एवमेव

घटो नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूपेणार्थेन साकमपि नहि कृतेः कश्चन साक्षात्सम्बन्धः, इति कृत्वा लक्षणापि प्रकृते दुरुपपादा वर्तते।

अपि च पुरुषव्यवस्थाकरणाय सामानाधिकरण्यं नाम तिङर्थसंख्यान्वयि-वाचकत्वरूपं स्वीकृतं तदपि न साधु, तिङर्थाभिन्नार्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्यैव सामानाधिकरण्यशब्देन लाभात् तथैव युक्तत्वाच्च।

अपि च अभिहितानभिहित-व्यवस्थाकरणाय संख्याकारकान्यतरान-भिधाने तत्तद्विभक्तयः इति कर्मणि द्वितीया इति वक्तव्यम्, तत्र अन्यतरत्वमपि दुरुपपादं वर्तते।

अपि च वैयाकरणनये तु सर्वत्र धात्वर्थे व्यापारे कालस्यान्वयो भवति। किन्तु नैयायिकैः कालस्य कृतावन्वयः स्वीक्रियते सामान्यरूपेण, किन्तु जानाति, इच्छतीत्यादौ धात्वर्थे कालस्यान्वयः स्वीकर्तव्यो भवति। तस्मात्कुत्र कृतावन्वयः, कुत्र धात्वर्थे अन्वयः, इत्यर्थं पृथक् पृथक् कार्यकारणभावस्य कल्पना कर्तव्या भविष्यतीति कृत्वा नैव लाघवं कुत्रचिदपि न्यायनये वर्तते।

अथ कर्तृविहिताख्यातप्रत्ययानामर्थः यदि कृतिः, कर्तृविहितकृत्प्रत्ययानाञ्चार्थः कर्ता, इति वैषम्यमपि नैयायिकनये वर्तते। तस्य किं कारणमित्यस्मिन् विषये नैयायिकैरुच्यते यत् चैत्रः पाचकः, इत्यादौ पाकानुकूलव्यापाराश्रयाभिन्नः चैत्रः, इत्यभेदान्वयबोध एव कृत्प्रत्ययानां कर्तृवाचकत्वे प्रमाणमिति। ततश्च पचतिकल्पं चैत्रः पचतिरूपं मैत्रः, इत्यादावपि अभेदान्वयानुरोधेन कर्तृवाचकत्वं तिङ्प्रत्ययानामपि स्वीकुर्वन्तु, एवमेव पचति चैत्रः इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनापि तिङां कर्तृवाचकत्वमस्तु। अत एव प्रोक्तमपि नागेशभट्टेन **“तत्र आख्यातस्य कर्त्तृकर्मणी वाच्ये। पाचको देवदत्त इत्यादाविव देवदत्तः पचतीत्यादावपि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इति सूत्रानुवादबोधित-ऋष्यनुभवसिद्धसामानाधिकर-ण्यानुभवानुरोधात्। एतेन कर्तृत्वकर्मत्वे तदर्थ इत्यपास्तम्”**[16]**।** एवं च खण्डनीयमेव नैयायिकमतमाख्यातविषये इति भावः।

निष्कर्षः

रघुनाथमते कर्तृविहिताख्यात-प्रत्ययानां कृतिः कालः संख्या चार्थः। कर्मविहिताख्यातप्रत्ययानां च फलं कालः संख्या चार्थः। भावविहिताख्यातप्रत्ययानां कृतिः कालश्चार्थः। तत्र कालः कृतौ अन्वेति समानप्रत्ययोपात्तत्वात्, कुत्रचिच्च धात्वर्थे अपि अन्वेति। संख्या तु नैयायिकमते प्रथमान्तार्थे अन्वेति। तिङर्थभूता कृतिः प्रथमान्तार्थे अन्वेति। तिङर्थभूतं फलमपि प्रथमान्तार्थे अन्वेति। प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकश्च बोधो भवति। किन्तु रघुनाथमतं समीचीनं नास्ति। अतः मतमिदं न स्वीकुर्वन्ति वैयाकरणाः।

---

16 वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषापत्रसंख्या ८३/ प्रथमसंस्करणम् 1977/ प्रकाशकः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी उ. प्र.।